

УДК 343.13:343.82

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.57>

## КРИМІНОЛОГІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ІНСТИТУТУ РЕАБІЛІТАЦІЇ НЕЗАКОННО ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ У ПАРАДИГМІ ПРАВ ЛЮДИНИ

**Канцір В.С.,***доктор юридичних наук, професор  
професор кафедри міжнародного та кримінального права**Національного університету «Львівська політехніка»*

ORCID: 0000-0002-3689-4697

e-mail: [volodymyr.s.kantsir@lpnu.ua](mailto:volodymyr.s.kantsir@lpnu.ua)

### **Канцір В.С. Кримінологічна концептуалізація інституту реабілітації незаконно засуджених осіб у парадигмі прав людини.**

Феномен незаконного засудження у сучасних правових системах актуалізує проблему ефективності механізмів відновлення порушених прав людини та відповідальності держави за судові помилки. За умов зростання уваги до стандартів справедливого судочинства інститут реабілітації незаконно засуджених осіб набуває особливого значення не лише як процесуально-правовий засіб скасування неправосудних рішень, а як складний правовий і кримінологічний інструмент забезпечення людської гідності та відновлення соціальної справедливості. Предметом дослідження визначено інститут реабілітації незаконно засуджених осіб у парадигмі прав людини з акцентом на його кримінологічну природу, функціональне призначення та роль у системі гарантій захисту прав і свобод людини.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання, зокрема аналіз і синтез, системно-структурний, формально-юридичний, порівняльно-правовий і кримінологічний методи, що забезпечують цілісне осмислення інституту реабілітації як багатовимірного правового явища. Актуальність дослідження зумовлена збереженням структурних ризиків незаконного засудження навіть у державах із розвиненими правовими інститутами та недостатньою концептуалізацією реабілітації у кримінологічному вимірі. Наукова новизна полягає в обґрунтуванні реабілітації як самостійної кримінологічної категорії, що поєднує відновлювальну, компенсаторну та превентивну функції.

У результаті дослідження встановлено, що незаконне засудження має комплексну кримінологічну природу та зумовлюється сукупністю процесуальних порушень, інституційних дисфункцій і дефектів доказування. Доведено доцільність розмежування вузького (процесуального) та широкого (соціально-правового) тлумачень реабілітації. Запропоновано авторське бачення підстав реабілітації як сукупності юридично значущих і соціально зумовлених обставин, встановлення яких підтверджує незаконність або необґрунтованість кримінального переслідування та зумовлює позитивний обов'язок держави щодо повного відновлення правового і соціального статусу особи.

Практичне значення результатів полягає у можливості їх використання для вдосконалення кримінального процесуального законодавства, правозастосовної практики та формування кримінологічної політики у сфері превенції судових помилок і захисту прав людини. Зроблено висновок, що ефективне функціонування інституту реабілітації виступає критерієм демократичної зрілості правової держави та необхідною умовою гуманізації кримінальної юстиції.

**Ключові слова:** інститут реабілітації, незаконно засуджені, права людини, кримінологічна концепція, судова помилка, кримінальна юстиція, гарантій захисту прав і свобод людини, правова держава.

### **Kantsir V.S. Conceptualizatio criminologica institutionis rehabilitationis personarum iniuste damnatarum in paradigma iurium humanorum.**

The phenomenon of wrongful conviction in contemporary legal systems underscores the effectiveness of mechanisms for restoring violated human rights and the responsibility of the state for judicial errors. In the context of increasing attention to fair trial standards, the institution of rehabilitation of wrongfully convicted persons acquires particular significance not only as a procedural legal means of overturning unjust judgments, but also as a complex legal and criminological instrument aimed at safeguarding human dignity and restoring social justice. The subject of the research is the institution of rehabilitation of wrongfully convicted persons within the human rights paradigm, with an emphasis on its criminological

nature, functional purpose, and role in the system of guarantees for the protection of human rights and fundamental freedoms. The purpose of the study is to develop a criminological concept of rehabilitation based on an analysis of its genesis, normative content, and doctrinal approaches, taking into account international human rights standards.

The methodological framework of the research is based on general scientific and special legal methods of cognition, including analysis and synthesis, the systemic-structural method, the formal legal method, the comparative legal method, and the criminological method, which ensure a comprehensive understanding of rehabilitation as a multidimensional legal phenomenon. The relevance of the study is determined by the persistence of structural risks of wrongful conviction even in states with well-developed legal institutions, as well as by the insufficient conceptualization of rehabilitation within the criminological dimension. The scientific novelty of the research lies in substantiating rehabilitation as an independent criminological category that integrates restorative, compensatory, and preventive functions.

The results of the study demonstrate that wrongful convictions have a complex criminological nature and are caused by a combination of procedural violations, institutional dysfunctions, and evidentiary deficiencies. The expediency of distinguishing between a narrow (procedural) and a broad (socio-legal) interpretation of rehabilitation is substantiated. An original conceptual approach to the grounds for rehabilitation is proposed, defining them as a set of legally significant and socially conditioned circumstances, the establishment of which confirms the unlawfulness or groundlessness of criminal prosecution and gives rise to a positive obligation of the state to ensure the full restoration of the legal and social status of the individual.

The practical significance of the findings lies in their potential application to improving criminal procedural legislation, law enforcement practice, and the formation of criminological policy in the field of preventing judicial errors and protecting human rights. It is concluded that the effective functioning of the institution of rehabilitation serves as a criterion of the democratic maturity of a rule-of-law state and as a necessary condition for the humanization of criminal justice.

**Key words:** rehabilitation institute, unlawfully convicted, human rights, criminological concept, judicial error, criminal justice, guarantees for the protection of human rights and freedoms, the rule of law.

**Постановка проблеми.** Забезпечення прав і свобод людини виступає фундаментальною цінністю правової держави та домінантою функціонування системи кримінальної юстиції. Водночас практика свідчить, що навіть у державах із розвиненими правовими інститутами не усунуто ризик незаконного засудження осіб, що зумовлює виникнення серйозних правових, соціальних і моральних наслідків як для самих потерпілих, так і для суспільства загалом. Незаконне засудження є однією з найбільш тяжких форм порушення прав людини, оскільки посягає на право на свободу, справедливий суд, людську гідність та презумпцію невинуватості.

В окресленому контексті особливої актуальності набуває інститут реабілітації незаконно засуджених осіб як комплексний правовий механізм відновлення порушених прав, компенсації завданої шкоди та соціальної реінтеграції особи. Проте у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі переважає розгляд реабілітації крізь призму кримінального процесу або цивільно-правового відшкодування шкоди, тоді як її кримінологічний вимір залишається недостатньо концептуалізованим.

**Стан опрацювання проблеми.** Інститут реабілітації незаконно засуджених осіб є предметом наукових досліджень у межах кримінального процесуального права, конституційного права та теорії прав людини. Вітчизняна доктрина зосереджується передусім на процесуально-правових підставах реабілітації, механізмах скасування незаконних та необґрунтованих обвинувальних вироків і відшкодуванні шкоди, завданої особі незаконним кримінальним переслідуванням. Фундаментальне значення для формування теоретичних засад інституту реабілітації має монографічне дослідження М.Є. Шумила, у якому реабілітація обґрунтовується як самостійний інститут кримінального процесу, спрямований на відновлення порушених прав особи. Подальший розвиток цієї проблематики простежується у працях І.І. Кравчука та І.С. Якимчук, де аналізуються правові підстави та процесуальний порядок реабілітації незаконно засуджених осіб у кримінальному провадженні, а також виявляються прогалини чинного законодавства.

Проблемні аспекти реалізації права на реабілітацію у кримінальному процесі України висвітлено у працях А.О. Наумової, яка акцентує увагу на умовах виникнення такого права та суперечностях між законодавчим регулюванням і практикою його застосування. Соціально-правові наслідки незаконного засудження, зокрема питання відшкодування моральної шкоди реабілітованим особам, досліджуються А.О. Суховіліною, що дозволяє розширити розуміння реабілітації за межі суто процесуального відновлення статусу особи.

У конституційно-правовому вимірі інститут реабілітації аналізується Д.Є. Забзалюком як елемент системи гарантій прав і свобод людини, пов'язаний із принципами верховенства права, людської гідності та відповідальності держави за судові помилки.

Відтак, наявні наукові дослідження свідчать про достатній рівень опрацювання інституту реабілітації у процесуально-правовій та конституційно-правовій площинах. Водночас його кримінологічна концептуалізація у парадигмі прав людини, зокрема аналіз причин незаконних засуджень, їх соціальних наслідків та ролі реабілітації як елементу превенції судових помилок, залишається недостатньо розробленою, що й зумовлює наукову новизну цього дослідження.

**Метою статті** виступає розроблення кримінологічної концепції інституту реабілітації незаконно засуджених осіб у межах парадигми прав людини на основі аналізу його генези, функціонального призначення та нормативного змісту з метою визначення ролі цього інституту в механізмі забезпечення прав людини, превенції судових помилок і стабілізації довіри до системи кримінальної юстиції.

**Виклад основного матеріалу.** Незаконне засудження як кримінально-правове та соціальне явище становить одну з найбільш небезпечних форм порушення прав людини у сфері кримінальної юстиції, оскільки його наслідками є не лише неправомірне обмеження особистої свободи, а й підрив легітимності правосуддя та зниження рівня суспільної довіри до судової влади. У кримінологічному вимірі незаконне засудження доцільно розглядати як результат взаємодії сукупності детермінант, серед яких істотно значення мають процесуальні порушення, інституційні дисфункції, дефекти доказування та суб'єктивні чинники діяльності суб'єктів кримінального провадження.

У зв'язку з цим особливої ваги набуває інститут реабілітації, який у доктринальному розумінні, презентованому у розвідках А.О. Наумової, визначається як встановлений законом порядок визнання невинуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення, поновлення її порушених прав і свобод, а також відшкодування за рахунок держави у повному обсязі фізичної, майнової та моральної шкоди, завданої незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним засудженням або неправосудним судовим рішенням про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру [1, с. 218]. Зазначена наукова транскрипція дозволяє розглядати реабілітацію не лише як формальний процесуальний наслідок скасування незаконного судового рішення, а як комплексний правовий механізм, спрямований на відновлення порушеного правового статусу особи, компенсацію завданої шкоди та усунення негативних соціальних і психологічних наслідків незаконного засудження, що має принципове значення для реалізації парадигми прав людини у сфері кримінальної юстиції.

У **Юридичній енциклопедії** поняття реабілітації розкривається як багатовимірне правове явище, що має міжгалузевий характер та охоплює декілька взаємопов'язаних аспектів. Зокрема, реабілітація (*rehabilitatio* – робити спроможним, поновлення) визначається, по-перше, як поновлення у правах і відновлення репутації осіб, які безвинно зазнали репресій або були неправомірно притягнуті до кримінальної чи адміністративної відповідальності, що поєднується з компенсацією матеріальної та моральної шкоди, завданої такими незаконними діями. По-друге, реабілітація трактується як діяльність органів досудового розслідування, прокуратури та суду, спрямована на встановлення незаконності кримінально-процесуального переслідування особи, відшкодування їй майнової й моральної шкоди та поновлення порушених прав. По-третє, у праві соціального забезпечення реабілітація розглядається як комплекс заходів, спрямованих на відновлення можливостей життєдіяльності особи [2, с. 244–246]. Запропоноване енциклопедичне визначення дозволяє розглядати реабілітацію не лише як процесуально-правовий механізм, а як системний інститут, що поєднує правовідновлювальну, компенсаційну та соціальну складові, створюючи концептуальне підґрунтя для її подальшого доктринального осмислення в межах кримінального процесу та кримінології.

У межах кримінального процесуального підходу М.Є. Шумило визначає реабілітацію як діяльність суду, спрямовану на встановлення факту незаконності кримінально-процесуального провадження щодо конкретної особи, визначення розміру завданої їй майнової та моральної шкоди, а також організацію її відшкодування за участю інших уповноважених посадових осіб, організацій, підприємств і установ. Водночас зазначена діяльність охоплює поновлення особи в раніше обмежених правах у встановленому процесуальному порядку з метою повернення її до соціального та правового статусу, який вона мала до вчинення щодо неї незаконних дій або ухвалення неправосудних рішень [3, с. 294–295]. Наведене трактування реабілітації акцентує її комплексний характер і дозволяє розглядати цей інститут не лише як процесуальний наслідок скасування незаконного кримінального переслідування, а як цілісний механізм відновлення правового становища особи та подолання негативних наслідків судової помилки.

Інститут реабілітації незаконно засуджених осіб у сучасній правовій державі доцільно розглядати не лише як процесуально-правовий механізм відновлення індивідуальних прав, а як кримі-

нологічну категорію, що відображає рівень інституційної спроможності держави до самокорекції судових помилок і забезпечення реального захисту людської гідності. У цьому вимірі реабілітація набуває значення системного індикатора демократичної зрілості правопорядку, оскільки засвідчує готовність публічної влади визнавати власні помилки та нести відповідальність за наслідки незаконного кримінального переслідування.

Функціональне призначення реабілітації виходить за межі компенсаторної моделі, оскільки охоплює превентивну та стабілізаційну складові, що проявляються у зниженні рівня соціальної напруженості, відновленні правової довіри та формуванні у суспільстві переконання щодо здатності кримінальної юстиції діяти відповідно до стандартів прав людини. У кримінологічному аспекті реабілітація виконує роль механізму вторинної віктимологічної профілактики, запобігаючи тривалому відтворенню негативних соціальних наслідків незаконного засудження як для особи, так і для соціального середовища.

Для реабілітованої особи реалізація цього інституту означає не лише формальне поновлення порушених прав і свобод, а й відновлення соціальної ідентичності, правового статусу та символічного капіталу довіри, що має принципове значення для подолання стигматизації та реінтеграції у суспільство. У зв'язку з цим ефективна система реабілітації повинна розглядатися як складова кримінологічної політики держави, орієнтованої на гуманізацію кримінальної юстиції, запобігання судовим помилкам і забезпечення сталості правового порядку [4, с. 368]

Мета інституту реабілітації полягає у забезпеченні ухвалення належних процесуальних рішень, реалізація яких створює умови для повного або часткового поновлення всіх прав і свобод осіб, незаконно засуджених або підданих незаконному кримінальному переслідуванню, відшкодування завданої їм майнової шкоди та компенсації моральної шкоди, а також їх подальшої соціальної адаптації як повноправних членів суспільства. Зазначене свідчить про багатовимірний характер реабілітації, що не обмежується виключно юридичними наслідками скасування незаконного судового рішення.

У доктринальному вимірі це зумовлює можливість розмежування двох рівнів тлумачення інституту реабілітації. Вузьке, або процесуальне, тлумачення пов'язується з процедурою скасування незаконного чи необґрунтованого рішення у кримінальному провадженні та офіційного визнання факту незаконного переслідування. Широке, або соціально-правове, тлумачення охоплює систему правових, соціальних і організаційних гарантій, спрямованих на повне відновлення правового статусу особи, повернення її до попереднього соціального становища та подолання негативних наслідків незаконного засудження.

З кримінологічної точки зору саме широке розуміння реабілітації дозволяє розглядати цей інститут як елемент державної політики у сфері захисту прав людини та запобігання вторинній віктимізації, оскільки воно поєднує процесуальні механізми виправлення судових помилок із соціальними інструментами реінтеграції та відновлення довіри до правосуддя [5, с. 316]. У парадигмі прав людини реабілітація постає як індикатор демократичної зрілості правової держави та елемент кримінологічної політики, спрямованої на гуманізацію кримінальної юстиції, зміцнення довіри до правосуддя і забезпечення стабільності правопорядку.

Інститут реабілітації можна вважати законною процедурою, спрямованою на відновлення прав осіб, порушених через неправомірні рішення, дії чи бездіяльність органів розслідування, прокуратури та суду. Процес передбачає визначення та відшкодування матеріальної та моральної шкоди за рахунок держави. Мета реабілітації полягає у прийнятті рішень, які сприятимуть повному або частковому відновленню усіх прав та свобод незаконно засуджених або неправомірно переслідуваних осіб, а також у компенсації майнової та моральної шкоди, що їм була завдана, і їхній інтеграції в суспільство як повноправних громадян [4, с. 370].

У науковій доктрині відсутній єдиний підхід до визначення підстав реабілітації незаконно засуджених осіб, що зумовлює наявність різних концептуальних позицій щодо моменту виникнення та змісту відповідного права. Так, О. Вакулік обґрунтовує підхід, відповідно до якого підставою для реабілітації є ухвалення процесуального рішення, яким підозра, обвинувачення або обвинувальний вирок визнаються незаконними чи необґрунтованими [6, с. 7].

Водночас у науковій літературі пропонується розширене розуміння підстав реабілітації, згідно з яким вони пов'язуються не лише з результатом кримінального провадження, а й із самим фактом порушення прав учасників кримінального судочинства. У межах такого підходу підставами реабілітації визнаються, по-перше, встановлення факту порушення прав особи у кримінальному провадженні; по-друге, виявлення обставин, що свідчать про відсутність події або складу кримінального правопорушення та можуть слугувати юридичною основою для захисту порушених прав, зокрема шляхом ухвалення рішень про закриття кримінального провадження чи відмову в його відкритті; по-третє, ініціювання процедури реабілітації самим учасником кримінального судочинства, який наділений відповідним процесуальним статусом, правами й обов'язками [7, с. 368].

Більш формалізований підхід до визначення підстав реабілітації обґрунтовує М.Є. Шумило, який пов'язує можливість повної реабілітації з ухваленням виправдувального вироку або з постановленням судом рішення про закриття кримінальної справи, що остаточно засвідчує незаконність кримінального переслідування [3, с. 295].

Авторська концепція підстав реабілітації незаконно засуджених осіб базується на поєднанні формально-юридичного та кримінологічного підходів, що дає змогу розглядати реабілітацію не як ізольований наслідок окремого процесуального рішення, а як комплексний інститут, спрямований на подолання наслідків неправомірного кримінального переслідування та відновлення порушених прав людини. У такому вимірі підстави реабілітації доцільно визначати як сукупність юридично значущих фактів і соціально релевантних обставин, встановлення яких підтверджує незаконність або необґрунтованість застосування кримінально-правових засобів і зумовлює обов'язок держави забезпечити відновлення правового й соціального статусу особи.

Вирішальним юридичним критерієм реалізації реабілітаційних механізмів слід визнати ухвалення процесуального рішення, яким констатується відсутність події кримінального правопорушення, відсутність його складу або непричетності особи до інкримінованого діяння, що корелює з принципом презумпції невинуватості та міжнародними стандартами прав людини. Кримінологічний підхід водночас зумовлює необхідність урахування ширшого спектра підстав, пов'язаних із встановленням істотних порушень фундаментальних процесуальних гарантій, які мали системний характер і фактично призвели до неправомірного обмеження прав і свобод.

Запропоноване бачення реабілітації передбачає її функціонування як механізму інституційної відповідальності держави за судові помилки, що дозволяє застосовувати відповідні процедури не лише за результатами виправдувального вироку або закриття кримінального провадження, а й у випадках, коли допущені процесуальні дефекти унеможливили справедливий розгляд справи та порушували баланс між публічними інтересами і правами особи. Наведена інтерпретація інтегрує інститут реабілітації у кримінологічну політику держави як інструмент превенції судових помилок, захисту прав людини та зміцнення довіри до правосуддя.

**Висновки.** Інститут реабілітації незаконно засуджених осіб у системі кримінальної юстиції слід розглядати як багаторівневий правовий механізм, що поєднує процесуальні, кримінологічні та правозахисні елементи та спрямований на відновлення порушених прав і свобод людини, компенсацію завданої шкоди й усунення негативних соціальних наслідків незаконного кримінального переслідування. Такий підхід дозволяє подолати обмеженість суто процесуального розуміння реабілітації як формального наслідку скасування незаконного судового рішення.

Кримінологічна концептуалізація реабілітації виявляє її системну роль у функціонуванні кримінальної юстиції, оскільки цей інститут виконує не лише відновлювальну та компенсаторну, а й превентивну функцію, спрямовану на зниження ризиків судових помилок і запобігання вторинній віктимізації осіб, які зазнали незаконного засудження. У цьому вимірі реабілітація набуває значення форми інституційної відповідальності держави за порушення фундаментальних гарантій справедливого судочинства.

Підстави реабілітації доцільно трактувати як сукупність юридично значущих і соціально зумовлених обставин, встановлення яких підтверджує незаконність або необґрунтованість кримінального переслідування та породжує обов'язок держави забезпечити повне відновлення правового і соціального статусу особи. Запропоноване тлумачення розширює традиційні доктринальні підходи та інтегрує інститут реабілітації у ширший контекст захисту прав людини.

Ефективне функціонування інституту реабілітації є критерієм демократичної зрілості правової держави та показником її здатності гарантувати реальний, а не декларативний характер прав і свобод людини, що зумовлює необхідність подальшого вдосконалення цього інституту з урахуванням кримінологічних детермінант судових помилок і міжнародних стандартів прав людини.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Наумова А. Проблемні питання реабілітації невинуватої особи в кримінальному процесуальному законодавстві України. *Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 28 лютого 2023). С. 215-218. URL: <https://www.er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/11839/1/68.pdf>.
2. Нагребельний В.П., Сташків Б.І., Шумило М.Є. Реабілітація. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2003. Т. 5. С. 244-246.
3. Шумило М.Є. Реабілітація в кримінальному процесі України: монографія. Харків: Arcis, 2001. 320 с.

4. Кравчук І.І., Якимчук І.С. Реабілітація незаконно засуджених у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 367–370. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/92>.
5. Забзалюк Д.Є. Інститут реабілітації у контексті розвитку сучасного конституціоналізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2025. Серія ПРАВО. Випуск 92: частина 5. С. 313-317. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2026/01/92-part-5.pdf#page=313>.
6. Вакулік О.А. Початок досудового розслідування у кримінальному провадженні: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2015. 20 с.
7. Наумова А.О. Умови і процесуальні підстави виникнення права на реабілітацію: проблеми законодавства і практики. *Шлях успіху і перспективи розвитку*. 2020. № 6. С. 366–369. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/dc67a0d3-bd0b-4b80-9981-6efc1bfea187/content>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.12.2025  
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026  
Дата публікації: 2.02.2026